

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1943

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΣΤΑΔΙΟΥ - 38
ΑΘΗΝΑΙ



Ε.Υ.Δ. ΕΠΕ. Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008



ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ (*)

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΠΟΧΗ (Συνέχεια)

Τό Έργο του Γιάννη Κορδάτου έχει ξεχωριστή θέση στη σειρά των μελετών μ' αντικείμενο τη νέα ελληνική ιστορία. Ο Κορδάτος, όπως σημειώσαμε και πιο πάνω, παρουσιάστηκε με την «Κοινωνική σημασία της Έλληνικής Έπανάστασεως» 1924, όπου υποστήριξε ότι η επανάσταση του 1821 δεν είχε χαρακτήρα εθνικό, αλλά κοινωνικό, δεν ήταν έργο όλων των Έλλήνων ενωμένων εθνικά, αλλά μόνο μιας τάξης, των αστών μαζί με τα λαϊκά στρώματα— πρόκριτοι και κλήρος αντέδρασαν σ' αυτή. Η θεωρία του Κορδάτου τάρραξε τότε τα βαλτωμένα νερά και προκάλεσε μεγάλο θόρυβο. Πολλοί, αρμόδιοι και αναρμόδιοι, έσπευσαν να πάρουν θέση υπέρ ή κατά. Ο Κορδάτος απέκτησε φανατικούς έχθρους, αλλά και φανατικούς οπαδούς και υποστηρικτές. Πάντως Ικανοποιήθηκε από την πρωτοφανή εκείνη έπιτυχία και αποφάσισε ν' αναλάβει ένα πολύ πιο δύσκολο έργο, να συνθέσει μια ολόκληρη «Νεοελληνική πολιτική ιστορία» σε τρεις τόμους: α' 1453-1832, β' 1832-1864, γ' 1864 ως τις ημέρες μας. Μά ως τα σήμερα δεν έβγαλε παρά τον πρώτο τόμο, 1925, σελ. XXII + 430.

Για να γράψει τό έργο του αυτό, ο Κορδάτος δεν εργάστηκε έπιστημονικά, δηλ. δεν ακολούθησε τη μέθοδο, με την οποία προάγεται ή έμπειρική γνώση και δουλεύονται οι έμπειρικές έπιστήμες. Δέ θεώρησε υποχρέωσή του ν' αρχίσει από τα πράγματα, να συγκεντρώσει δηλ. πρώτα όλα τό υλικό, να κρίνει τις μαρτυρίες, να εξακριβώσει τά γεγονότα, να ζητήσει ύστερα και να βρή τις σχέσεις ανάμεσά τους και να φτάσει τέλος να συλλάβει τις γενικές γραμμές της Ιστορικής αυτής πορείας, τις ένεργητικές και αντίδραστικές δυνάμεις, τη διαπάλη τους, τις φάσεις του άγώνα τους. Και τότε πιά μπορούσε να χρησιμοποιήσει την όποια Ιστορική θεωρία του, για να δώσει στα βασικά προβλήματα, που θά του παρουσιάζονταν, τη λύση, που σύμφωνα μ' εκείνη θά έβρισκε σωστή. Μά αυτός

έκαμε τό αντίθετο. Ξεκίνησε από μια γενική νικότητα και συγκεκριμένα, έδωδέν έννοούμε τη βασική θεωρία του Ιστορικού υλισμού, κατά την όποία όλα τά Ιστορικά φαινόμενα σε τελευταία άνάλυση όφείλονται σε οικονομικά αίτια και οι κοινωνικές μεταβολές ακολουθούν τις μεταβολές στις σχέσεις παραγωγής, αλλά από ένα ειδικότερο σημείο, που τό έκαμε άμεση λογική άφετηρία του, μεζζονα πρόταση της σειράς των συλλογισμών του: αυτό είναι τό σχήμα, με τό όποιο, κατά τον Ιστορικό υλισμό, προχωρεί ή κοινωνική εξέλιξη, διανδιανύη τη φάση της επαναστατικότητας της αστικής τάξης. Σύμφωνα μ' αυτό, κάτω από τό φεουδαρχικό καθεστώς αναπτύσσονται οι όροι που προκαλούν την εμφάνιση της αστικής τάξης, έρχεται καιρός που αυτή δυναμώνει, και τότε γίνεται επαναστατική, τότε χτυπάει τη φεουδαρχία και τον κλήρο πολιτικά, οικονομικά και Ιδεολογικά, και στο τέλος ανατρέπει την αντίδρασή τους και επικρατεί. Η αστική τάξη φέρνει για πρώτη φορά και την αντίληψη της εθνικότητας. Οι φεουδάρχες και ό κλήρος δεν έχουν εθνικισμό, άδιαφορούν για εθνικά ζητήματα. Έμās, φυσικά, δέ μās ενδιαφέρει έδωδ ή έσωτερική αλήθεια των θεωρητικών πεποιθήσεων του Κορδάτου, που τις χρησιμοποίησε για λογικές προϋποθέσεις της σύνθεσης και της έρμηνείας του, άλλ' αΰστηρά και μόνο ό μεθοδολογικός χειρισμός του και ή λογική κατασκευή των συλλογισμών του. Απ' αυτή την άποψη κρίνοντας, νομίζουμε ότι ό Κορδάτος έκαμε «λήψη του ζητούμενου». Δέ συζήτησε καθόλου πόση είναι ή έκταση του κύρους αυτής της πρότασης, άφου και ή ίδια δεν εμφανίζεται μ' αξιώσεις μιας αλήθειας από τά πριν, αλλά σαν άπλη έμπειρική διαπίστωση, βγαλμένη από περιορισμένο αριθμό παρατηρήσεων, κι' ούτε έλαβε υπ' όψη ότι, αντίθετα, έχει ανάγκη πάντα ν' αποδεικνύεται, γιατί μπορεί να μην Ισχύη πάντα ή και ν' αλλοιώνεται, όταν παρεμβαίνουν άλλα στοιχεία, όπως έδωδ, όπου δεν έχουμε μπροστά μας ένα λαό έλεύθερο, αλλά υπόδουλο, και συνε-

(*) Συνέχεια από τό τεύχος 383 και τέλος.

πῶς ὑποκείμενο καὶ σ' ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις. Θὰ ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἐξακριβώσῃ καὶ αὐτὸ θὰ τὸ ἔκανε, ἂν ἀρχίζε ἐμπειρικά, ἀπὸ τὰ πράγματα—ἂν ἡ συγκεκριμένη ἱστορική περίοδος ἔχη γιὰ μοναδικὸ περιεχόμενόν της μιὰ κάποια κοινωνικὴ ἐξέλιξη, καὶ ἀκόμη εἰδικότερα, ἂν ἡ ἐξέλιξη τούτη διανύη καθ' ὅλη τὴ διάρκειά της περιόδου αὐτῆς τὴ φάση τῆς ἀνόδου τῆς ἀστικής τάξης, καὶ θὰ ἔπρεπε ἀκόμη νὰ προχωρήσῃ πρὸς πολὺ καὶ νὰ ἐξακριβώσῃ καὶ ὡς ποῖο βαθμὸ ἰσχυρὰν αὐτὰ καὶ πόση εἶναι ἡ συμμετοχὴ καὶ ἡ παρέμβαση ἄλλων παραγόντων. Μὰ ἐκεῖνος δέχτηκε ἀπὸ τὰ πρὶν καὶ χωρὶς καθόλου ν' ἀμφιβάλλῃ ὅτι καὶ ἐδῶ καθ' ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ἔχουμε μπροστὰ μας μόνον κοινωνικὴ ἐξέλιξη, καὶ εἰδικὰ τὸ στάδιο, κατὰ τὸ ὁποῖο ἀνεβαίνει ὁ ἀστισμὸς. Παραδέχτηκε λοιπὸν, πρὶν ἀκόμη ψάξῃ καὶ πρὶν προβληματιστῆ, ὅτι ἀπὸ τὰ 1453 ὡς τὴν Ἐπανάσταση ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά στέκεται τὸ φεουδαρχικὸ τουρκικὸ καθεστῶς καὶ μαζί του οἱ Ἕλληνες πρόκριτοι καὶ ὁ κλήρος, πού ὄχι μόνον δὲν αἰσθάνονται καμμιά ἐθνικὴ ἀντίθεση πρὸς αὐτό, ἀλλὰ καὶ εὐχονται τὴ διατήρησή του καὶ ἐργάζονται γι' αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά στέκεται ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη, καὶ μαζί της τὰ λαϊκὰ στρώματα, καὶ αὐτὴ ξυπνάει τὴν ἐθνικὴ συνείδηση καὶ ἀντιμάχεται οἰκονομικά, πολιτικά καὶ ἰδεολογικά καὶ τὸν ξένο ζυγὸ καὶ τοὺς Ἕλληνες, πού συντάσσονται μ' αὐτόν. Τὸ γενικὸ θεωρητικὸ σχῆμα καὶ τὸ διάγραμμα αὐτὸ τὰ ὑποτύπωσε, πλαισιωμένα καὶ ἀπὸ σύντομὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμοῦ, ἀντὶ γιὰ εἰσαγωγὴν σὲ σελ. 1-32.

Ἐχοντας αὐτὸ τὸ διάγραμμα σχηματισμένον στὸ μυαλό του ἀπὸ τὰ πρὶν, ὁ Κορδάτος προχώρησε πρὸς τὴ συναγωγὴ ὀλικοῦ· δὲ χρειάστηκε νὰ κάμῃ ἐξαντλητικὴ ἔρευνα τῶν γεγονότων, παρὰ περιορίστηκε νὰ βρῆ λίγα χαρακτηριστικά, πού νὰ χωροῦν μέσα στὸ διάγραμμά του. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τ' ἀκόλουθα: Ἀπὸ τίς τόσες δημοσιευμένες ὡς τὰ 1924 πηγές τῆς τουρκοκρατίας, κοίταξε μόνον καμμιά εἰκοσαριά· ἄφησ' ἔξω ὅλους σχεδὸν τοὺς περιηγητὰς (ξέρει μόνον τοὺς Rouqueville, Castellan, Beaujour, ἀναφέρει, ἀλλὰ δὲ χρησιμοποιεῖ ἄλλους ἑπτὰ ἢ ὀκτώ, πού τοὺς ξέρει ἀπὸ βοηθήματα) καὶ σημαντικὰς ἑλληνικὰς πηγὰς, βιβλία τῆς ἐποχῆς, σπουδαῖα δημόσια ἢ ἰδιωτικὰ κείμενα δημοσιευμένα σ' εἰδικὰς συλλογὰς, μεγάλας (Σάθα, Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Λάμπρου κ.ά.), μικρὰς, ἢ καὶ σὲ περιοδικὰ. Οἱ πηγὰς αὐτὰς ἀναφέρονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1821, καὶ τὸ ἕνα τρίτο ἀπ' αὐτὰς εἶναι κυρίως πηγὰς γιὰ τὴν Ἐπανάσταση. Τὸ ὀλικὸ του λοιπὸν εἶναι ἐλάχιστο τμῆμα ἐκείνου πού μπορούσε καὶ ὄφειλε νὰ χρησιμοποιήσῃ. Βοηθήματα ἐπίσης κοίταξε πολὺ λίγα, καὶ πολυάριθμα

εἶν' ἐκεῖνα πού ἄφησε ἀχρησιμοποίητα. Καὶ ἀπὸ τὰ λίγ' αὐτὰ κείμενα ἔκαμε μονομερῆ ἐπιλογή. Ὅσα γεγονότα δὲν ἔμπαιναν στὸ γενικὸ διάγραμμά του καὶ τὸ διέψευδαν, φαίνεται ὅτι, ἐπηρεασμένος ἀπ' αὐτό, δὲν τὰ ἀντιλήφθηκε, ἢ τουλάχιστον δὲν τοὺς ἔδωσε σημασίαν—πάντως παρέλειψε νὰ τὰ ἀναφέρῃ, ἔστω καὶ γιὰ νὰ τὰ διαψεύσῃ ἢ καὶ νὰ τὰ κρίνῃ καὶ νὰ δείξῃ ὅτι ἀποτελοῦν ἀσήμαντες ἐξαιρέσεις· κι' ὅμως ἕνας ἄλλος, πού θὰ ξεκινούσε ἀπὸ τὸ ἀντίθετο μονομερειακὸ διάγραμμα,—πρόκριτοι καὶ κλήρος ἐπαναστατικοί, ἀστοὶ (κυρίως στὰ νησιά) ἀντιδραστικοί,—θὰ ἔβρισκε σὲ τίς ἴδιες αὐτὰς πηγὰς ἴσως ἄλλα τόσα στοιχεῖα, γιὰ νὰ τὸ παραγεμίσῃ. Ὁ Κορδάτος κάνει καὶ κάτι ἄλλο πολὺ συχνὰ: γενικεύει γεγονότα πού ἔχουν ἀτομικὴ ἢ περιορισμένη τοπικὴ ἢ χρονικὴ ἀξία, καὶ συνάγει συμπεράσματα πολὺ εὐρύτερα ἀπὸ ὅσο ἐπιτρέπουν τὰ πράγματα. Τέλος, πολλοὶ ἄλλοι ἰσχυρισμοὶ του εἶναι ἀναπόδεικτοι ἢ λανθασμένοι ἢ παραλλαγμένοι: Τέτοια φαινόμενα εἶναι πολὺ συνηθισμένα στὰ ἔργα ἔρασιτεχνῶν, ἐπειδὴ τοὺς λείπουν ἡ ἐπιστημονικὴ ἀσκήσις καὶ ἡ αὐστηρότητα στὴν κριτικὴ καὶ στὸ γράψιμο. Στὸ τεράστιο θέμα τῆς τουρκοκρατίας ἀφιέρωσε 139 σελ. (33-172) πρᾶγμα, πού δείχνει καὶ φτώχεια ὀλικοῦ καὶ βία. Τὸ μέρος πού ἀναφέρεται στὴν Ἐπανάσταση εἶναι διασκευὴ τοῦ προηγούμενου βιβλίου του καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ ἴδια ἀκριβῶς, πού ἐκθέσαμε πρὸςπάνω. Αὐτὸ πιάνει 250 σελ. (173-423). Ὁ Κορδάτος τέλος οὔτε τὴν κατάλληλη ἀρχιτεκτονικὴ κατόρθωσε νὰ δώσῃ στὸ ἔργο του. Ἄν καὶ σχεδίαζε νὰ γράψῃ «νεοελληνικὴ πολιτικὴ ἱστορία», δὲ μπόρεσε ν' ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Σ' αὐτὴ καὶ πάλι ἔστρεψε τὴν προσοχὴν του. Χαρακτηριστικὴ εἶναι πρῶτα-πρῶτα ἡ ἔκτασή της σὲ σύγκριση μὲ τὴν τουρκοκρατία. Ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικὰ ἡ Ἐπανάσταση εἶναι ὁ πυρήνας τοῦ ἔργου. Ἡ τουρκοκρατία εἶναι μιὰ ἀναδρομὴ, γιὰ νὰ παρακολουθηθοῦν ἀπὸ νωρὶς οἱ παράγοντες πού ὀδήγησαν στὴν Ἐπανάσταση καὶ συνιστοῦν αὐτῆς κυρίως τὴν πολιτικὴ ἱστορία. Καὶ ἀφοῦ ἀνακαλύφθηκαν οἱ παράγοντες αὐτοί, δὲ χωνεύονται συνθετικά, δὲ ἀνασυγκροτεῖται ἡ ἱστορία τῆς τουρκοκρατίας, ἀλλὰ παρουσιάζονται ὡς ἕνας ὕστερ' ἀπ' τὸν ἄλλον, σὲ δρόμους παράλληλους. Ἡ τουρκοκρατία εἶναι εἰσαγωγὴ στὴν Ἐπανάσταση. Γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ τὸ ὀλικὸ καὶ νὰ ἐτοιμάσῃ τὸ ἔργο του αὐτό, ὁ Κορδάτος οὔτε πολὺ κόπο ἔκαμε οὔτε πολὺ χρόνον χρειάστηκε. Βέβαια δὲ θὰ ἀρχισε ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκδοσὴν τῆς προηγούμενης ἐργασίας του (ἀρχὴς τοῦ 1924), ἀλλὰ μόνον μετὰ τὸ θόρυβον καὶ τὴν ἐπιτυχίαν του τὴν τελείωσε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1925 (βλ. σελ. XV).

Τὰ τέσσερα πρῶτα κεφάλαια ἀναφέρονται στὴν τουρκοκρατία καὶ αὐτὰ ἐνσαρκώ-

νουν, ως πούμε, τη μορφή, πού κατά τόν Κορδάτο έχει η Ιστορία του τουρκοκρατούμενου έλληνισμού. Τό Α' κεφάλαιο «Τό δημόσιο δίκαιο στόν καιρό της τουρκοκρατίας», σελ. 33-60, άρχίζει σχεδόν μ' ένα δείγμα από τούς αυθαίρετους Ισχυρισμούς του: «οί Τούρκοι ανάμεσα στούς άλλους τότε λαούς της Άσίας ήτανε οί πιό άνεπτυγμένοι» οικονομικά και κοινωνικά (σελ. 33,)—ένώ μόλις λίγο πριν από την Άλωση άφηναν τή νομαδική ζωή και περνούσαν στό στάδιο τών μόνιμων εγκαταστάσεων. Ο Μωάμεθ, λέει πιό κάτω (σελ. 36-37), έδωσε προνόμια για να έκμεταλλευτή τίς διοικητικές Ικανότητες της βυζαντινής άριστοκρατίας και για να έμποδίση τήν προσέγγιση με τούς Δυτικούς (άλλ' αυτοί δέν είναι οί μοναδικοί λόγοι άφου προνόμια δίνονται και από τούς Άραβες και από τούς Τούρκους πριν από την Άλωση της Πόλης). Γενικά οί Τούρκοι έδωσαν προνόμια στη βυζαντινή άριστοκρατία και στην εκκλησία και τίς διατήρησαν (σελ. 40-41). Κλήρος λοιπόν και Φεουδάρχεις διατήρησαν μέσα στό τουρκικό κράτος τήν οικονομική και κοινωνική ύπόστασή τους (σελ. 42), άλλ' αυτό δέν είναι άληθινό για τούς φεουδάρχεις σ' όλες τίς έλληνικές έπαρχίες. Μόνον αυτές οί τάξεις, λέει ο Κ., ώφελήθηκαν από τά προνόμια και δέν ένοιωσαν τί θά πη σκλαβιά. Ο λαός δέν κέρδισε τίποτε από αυτά. Μάλιστα οί προνομιούχεις τάξεις τώρα είχαν περισσότερα δικαιώματα παρά τόν καιρό της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Στη σελ. 41-43 κάνει μιά πολύ πενιχρή και χοντροκομμένη διαγραφή τών δικαιωμάτων αυτών. Έτσι οί τάξεις αυτές έγιναν πιστοί συνεργάτες του τουρκικού άπολυταρχισμού (σ. 44). Άλλά και ο ίδιος δέν είναι πολύ βέβαιος για τήν άπόλυτη άξία του Ισχυρισμού του αυτού. Στη σελ. 40, όπου πρόκειται για άλλο ζήτημα, του ξεφεύγει «Κι' αν θέλησε (ο κοτζάμπασης) να γκρεμίσει τόν ξένο ζυγό, τό θέλησε γιατί πίστεψε πως ξένες δυνάμεις θά τόν βοηθούσανε...» Τό κυριότερο προνόμιο ήταν ή αυτοδιοίκηση, πού τήν εκθέτει πολύ χοντροκομμένα και μ' αυθαίρετες γενικεύσεις από πηγές και βοηθήματα πού δέν άφορούν σ' όλες τίς ελληνικές έπαρχίες (σ. 44). Τά προνόμια αυτά αύξησαν: ή οικονομική ανάπτυξη «έδωκε πολύ γρήγορα τήν πολιτική ύπεροχή στούς Έλληνες (!) κι' ανάγκασε τούς Τούρκους σε νέες οικονομικές και πολιτικές ύποχωρήσεις» (σ. 47).—Δέ λέει όμως, τί έννοεί. Στίς σελ. 48-54 εκθέτει τούς όθωμανικούς θεσμούς, τούς σχετικούς με τήν Έγγεια κτήση, κατά Hammer και Τσοποτό. Η έκθεση αυτή είναι πολύ κακή, με πολλά λάθη και στίς γενικές γραμμές και στίς λεπτομέρειες. Χωρίς δισταγμό, τίς ειδικές για τή Θεσσαλία πληροφορίες του Τσοποτό τίς γενικεύει για όλη τήν Ελλάδα. Όσοτόσο στίς σελ. 52-53 έχει πρωτότυπη και σωστή, νομίζω, έρμηνεία

της ήπιότητας και έλαφρότητας του τουρκικού φεουδαρχισμού συγκριτικά με τόν έυρωπαϊκό. Στίς σελ. 54-57 δίνει επίσης κακή έκθεση του δημοσιονομικού συστήματος, στηριγμένη σε λίγα και πολύ παλιά βοηθήματα. Στίς σελ. 57-60 κάνει λόγο για τούς έξισλαμισμούς γενικεύοντας μερικά δείγματα του Τσοποτό, τονίζει ότι κίνητρό τους ήταν ή έπιθυμία τών Έλλήνων γαιοκτημόνων να διασώσουν τίς περιουσίες τους, πράγμα πού αντίφάσκει προς όσα πιό πάνω είπε για τά προνόμια τών Έλλήνων γαιοκτημόνων. (Οί έξισλαμισμοί δέν είναι σταθερό φαινόμενο, άλλα έκτακτο—ούτε συνδέονται με μόνη τήν τάξη τών φεουδαρχών. Γι' αυτό πρέπει κάθε φορά να βρίσκουμε τίς άφορμές τους.) Τό Β' κεφάλαιο είναι «Ο έλληνικός φεουδαρχισμός» (σελ. 61-85). Στίς σελ. 61-77 άπασχολείται με τή δράση του κλήρου έχοντας μοναδικές πηγές Ύψηλάντη, Μαθά, Κοραή, Bartholdy, ένα χειρόγραφο του Καλλινίκου, και με βοήθημα τό Γεδεών. Ο Κορδάτος, αντιδρώντας άσφαλώς στίς ύπερβολές και στίς μονομερείς κρίσεις τών πανηγυρικών ρητόρων για τόν κλήρο, πέφτει στην άλλη άκρη: διαλέει μόνο τά γεγονότα πού είναι επιβαρυντικά για αυτόν (σιμωνίες, άγριοι καυγάδες, άμάθεια κ. ά. δ.) και γενικεύει διάφορα άτομικά περιστατικά. Άπ' όλα αυτά βγαίνει τό συμπέρασμα ότι ο κλήρος δέν πρόσφερε έθνικές ύπηρεσίες, ότι «τά όργια, τά σκάνδαλα, ή διαφθορά, ή άχρειότητα, ή φιλοχρηματία είναι τά μόνα «έθνικά έργα» πού έχει να επιδείξη τό Πατριαρχείο και ή Ιεραρχία του...» (σελ. 62), ότι ο άνώτερος κλήρος μάλιστα καταδίωξε τά γράμματα και τίς γνώσεις, προτιμούσε τή δεισιδαιμονία και δίδασκε τήν ύπακοή στούς Τούρκους. Ο άνώτερος κλήρος, με τά προνόμια πού είχε, καθόλου δέν ύπέφερε, αντίθετα μάλιστα μπορούσε να έκμεταλλεύεται τό λαό. Είχε λοιπόν κάθε συμφέρο να διατηρηθή τό καθεστώς για τοúτο προσπάθησε πάντα να συγκρατή τό λαό σ' ύποταγή και αντίταχτηκε στα επαναστατικά κινήματα (σ. 75-76). Στίς σελ. 76-80 καταπιάνεται με τούς Φαναριώτες, για τούς όποιους παραθέτει κομμάτια από μόνες τίς δυσμενείς για αυτούς πηγές χωρίς κριτική. Και αυτοί διατήρησαν θέση άνετη κ' επικερδή και για αυτό ύπήρξαν άντεπαναστατικοί. Πολύ σύντομα με μερικούς μόνο χαρακτηρισμούς ξεμπερδεύει με τούς κοτζάμπασηδες στίς σελ. 80-82. «Οί Φαναριώτες άποτελούσαν τά πιό επάνω στρώματα της άριστοκρατίας, τή μεγαλοαριστοκρατία, οί κοτζάμπασηδες καθώς και ο κλήρος άποτελούσαν τή φεουδαρχική όλιγαρχία». Και οί κοτζάμπασηδες είχαν προνομιούχα θέση και ήσαν φιλότουρκοι και άντεπαναστατικοί. Τέλος, επίσης, πολύ σύντομα, στίς σελ. 82-85, ο λόγος για τούς άρματολούς και τούς κλέφτες. Ο θεσμός τών άρματο-

λῶν είναι γέννημα τοῦ φεουδαρχισμοῦ: στρατός καὶ δημόσια ἀσφάλεια εἶναι ἔργο τῶν φεουδαρχῶν. Ἡ τουρκικὴ ἐξουσία ἀναγνώρισε τ' ἀρματολίκια. (Στὴ σειρά αὐτῆ τῶν σκέψεων ὑπάρχουν καὶ λάθη καὶ κενά.) Ὁ λαός, καταπιεσμένος κάτω ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς κοτζαμπάσηδες, ἠρωποιοῦσε τοὺς κλέφτες. Τὸ Γ' κεφάλαιο ἐπιγράφεται «Τὰ πρῶτα ἐθνικὰ κινήματα» σελ. 85-119. Χωρὶς νὰ προσκομίση καμμιά ἀπόδειξη, θεωρεῖ «ἐθνικὰ κινήματα» μόνο τὶς ἐπαναστάσεις ἀπὸ τὸ 18. αἰ. κ' ὕστερα. Τὶς προηγούμενες, τὶς ἀποκλείει καὶ οὔτε καν τὶς ἀναφέρει, μὲ πρωτοφανῆ αὐθαιρεσία, ἐπειδὴ δὲ μπόρει νὰ τὶς ἐξηγήσῃ μὲ τὴν ἀνύπαρκτη ἀκόμη ἀστική τάξη. Μνημονεύει ἀπλῶς στὴν ἀρχὴ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ἐπίσκοπου Διονυσίου Σκυλοσόφου (1611) γιὰ τὴν ἐνότητά, ὅπως λέει, τοῦ κεφαλαίου. Ὡστόσο ξέρει καὶ τὴν ἑκταστὴ τοῦ κινήματος καὶ ἀκόμη ὅτι εἶχε ἀρχηγούς κληρικούς καὶ ὅτι ἦσαν σύμφωνοι μ' αὐτὸ καὶ οἱ Ἀρχιερεῖς τῆς Ἡπείρου. Γιατί ὅμως δὲν εἶναι ἐθνικὸ κίνημα; Ἐπειδὴ ὀφείλεται σὲ ξένη ὑποκίνηση; Ἀλλὰ τότε γιατί εἶναι ἐθνικὰ τὸ κίνημα τοῦ 1770 καὶ τοῦ Λάμπρου Κατσώνη; Ἐπίσης δὲν ἐρμηνεύει γιατί ἀρχηγοὶ τοῦ κινήματος εἶναι ἀνώτεροι κληρικοί. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Πάπα (ἀγνοεῖ τὴν ἀνάμειξη καὶ ἄλλων ἀκόμη δυνάμεων) τὸν κάνει νὰ πιστέψῃ ὅτι πρόκειται γιὰ κίνηση κληρικῶν ποὺ ἀνήκουν στὸ φιλοπαπικὸ κόμμα (!). Πρῶτο ἐθνικὸ κίνημα θεωρεῖ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1770 (σελ. 87-93), γιατί μπορεῖ ν' ἀνακατέψῃ τοὺς ἔμπορους. Τὰ σχέδια τῆς Αἰκατερίνης, λέει, τὰ ὑπέβαλψαν οἱ Ἕλληνες ἔμποροι τῆς Ρωσίας. Παραδέχεται ὅμως ὅτι οἱ δυνατοὶ Ἕλληνες πρόκριτοι τῆς Πελοποννήσου φάνηκαν πρόθυμοι. Παρασιωπᾷ ὡστόσο ὅτι καὶ ἀπὸ τὸ δικό τους μέρος ἀνέπτυξαν πρωτοβουλία, ποὺ τοὺς ἔφερε σ' ἐπαφὴ μὲ τὴ Ρωσία, πράγμα γνωστὸ ἀπὸ τὸν Κοντογιάννη. Ἀλλὰ δὲν ἦταν ἀκόμη ὥρα γιὰ ἐθνικὸ κίνημα. Ὁ ἐλληνικὸς φεουδαρχισμὸς δὲν ἦταν ικανὸς νὰ καταπιαστῆ μὲ τόσο σοβαρὴ κ' ἐπικίνδυνη ὑπόθεση. (Ὁ Κορδάτος ἐδῶ λησμονεῖ ὅτι ὁ ἐλληνικὸς φεουδαρχισμὸς ἦταν ἀντεπαναστατικός.) Ἡ ἐλληνικὴ ἀστικὴ τάξη μέσα στὴν Ἑλλάδα βρίσκεται ἀκόμη στὸ πρῶτο στάδιο τῆς ἀνάπτυξής της καὶ στὸ ἐξωτερικὸ δὲν ἔχει φτάσει σὲ πολιτικὴ ὀριμότητα. Καὶ τὸ κίνημα τοῦ Κατσώνη (σελ. 93-95) εἶναι μιὰ ἄλλη ἀπόπειρα τῆς Ρωσίας νὰ παρασύρῃ τοὺς Ἕλληνες ἀπέτυχε γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους. Οἱ πρόκριτοι τῶν νησιῶν ἀντιδράσανε (ἢ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἄλλοι ἀντιδράσανε καὶ ἄλλοι ὑποστήριξαν τὸν Κατσώνη). Ὁ Ἀλῆ πασάς, γιὰ τὸν ὁποῖο κάνει λόγο σελ. 95-99, ἦταν ἓνας μεταρρυθιστῆς, ποὺ ἐπέδρασε σημαντικὰ τὴν ἐξέλιξη. Ὁ Κορδάτος πιστεύει ὅτι ὁ Ἀλῆ πασάς ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ χτύ-

πησε τὸ φεουδαρχισμὸ (δημεύοντας τὶς μεγάλες περιουσίες, ποὺ οἰκειοποιήθηκε!), σελ. 97. Ὑποστήριξε τὴ μικρὴ ἰδιοκτησία. Ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἐλληνικοῦ ἀστισμοῦ. Συνεργάστηκε μὲ τοὺς Ἕλληνες ἀστούς τῆς Ἡπείρου καὶ ἐπηρεάστηκε ἀπ' αὐτούς. Οἱ πολιτικὲς πράξεις τοῦ ἀντανაკλοῦν τὶς τάσεις τους. Κοντὰ στ' ἄλλα δέχεται τὴν πληροφορία τοῦ Raffenei πὼς κολάκευε τοὺς Ἕλληνες λέγοντάς τους ὅτι σκόπευε ν' ἀναστηλώσῃ τὴν αὐτοκρατορία τους, χωρὶς νὰ μᾶς ἐξηγήσῃ, πὼς ὁ ἴδιος καταλαβαίνει τὸ πρᾶγμα: ποιοὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες εἶχαν ἰδέα γι' αὐτοκρατορία, οἱ ἀντεπαναστατικοὶ καὶ φιλότουρκοι φεουδάρχες ἢ οἱ ἐπαναστατικοὶ καὶ ἐθνικιστές, ἀλλὰ καὶ δημοκρατικοί, ἀστοί; Στὸ μέρος «Τὸ ἀνατολικὸ ζήτημα τὸ 18. αἰ.», σελ. 99-106 ἐκθέτονται τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐλληνικὴ ὑπόθεση. Ὁ ρωσικὸς ἰμπεριαλισμὸς χρησιμοποίησε τὴν κοινὴ θρησκεία γιὰ δόλωμα τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς. Κολάκεψε τὴν ἐκκλησία, προσπάθησε ν' ἀποτρέψῃ προσέγγιση πρὸς τὴ Δύση καὶ ὑποκίνησε τοὺς Ἕλληνες σ' ἐπανάστασεις. Μὲ τὴ γνωστὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζὴ εὐνόησε τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλίας. Ὑστερα, μαζί μὲ τὴν ἄλλη ἀντιδραστικὴ καὶ ἰμπεριαλιστικὴ δύναμη, τὴν Αὐστρία, κατάρτισαν κοινὸ «ἐλληνικὸ σχέδιο». Μὰ ἀμέσως ἤρθε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ οἱ ναπολεόντειοι πόλεμοι. Ἀπὸ τότε παίρνει ἡ Γαλλία τὴν πρώτη θέση στὰ ἐλληνικὰ πράγματα. Σύγχρονα ἀνδρώθηκε ἡ ἐλληνικὴ ἀστικὴ τάξη καὶ ἀποδέχτηκε τὶς γαλλικὲς ἰδέες. Τότε παρουσιάζεται ὁ Ρήγας (σελ. 106-109) μὲ τὰ πρῶτα ἐθνικὰ σχέδια (δὲν εἶναι οὔτε πρῶτα, οὔτε στενὰ ἐθνικὰ!). Ἐχει αὐτεπίγνωση τῶν δυνάμεων τοῦ ἔθνους του καὶ στηρίζεται μόνο σ' αὐτές. Σχεδιάζει τὴν ἀπελευθέρωση ὅλων τῶν ἐθνῶν τῆς Βαλκανικῆς καὶ τὴν ἰδρυση ἑνὸς ἀστικοῦ κράτους. Κτυπάει τὸ φεουδαρχισμὸ καὶ τὸ φαναριωτισμὸ. Ζητάει ἰσονομία καὶ ἀνεξίθρησκεία. Μὰ τὰ σχέδια ἦταν πρόωρα. Ἡ ἐλληνικὴ ἀστικὴ τάξη δὲν ἦταν ἀκόμη πολὺ δυνατὴ. Οἱ ἄλλοι βαλκανικοὶ λαοὶ ἦταν πολὺ καθυστερημένοι. Ὁ Γρηγόριος Ε' ἀντίδρασε στὰ κηρύγματα τοῦ Ρήγα. Ἐπακολουθεῖ τὸ Δ' κεφάλαιο «Ὁ ἀστισμὸς», σελ. 120-172, τὸ τελευταῖο τῆς τουρκοκρατίας. Ἀρχίζει μὲ τὴ διατύπωση ὅτι τὸ 18. αἰ. ὁ φεουδαρχισμὸς ἀρχίζει νὰ χάνῃ ἔδαφος στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα καὶ νὰ παραχωρῆ τὴ θέση του στὸν ἀστισμὸ, ὅτι σπάζουν τὰ φεουδαρχικὰ δεσμά. Αὐτὰ ὅμως εἶναι τελείως ξένα πρὸς τὰ πράγματα. Συνεχίζοντας κάνει ἄλλο λάθος, ὅτι τότε δημιουργοῦνται ἀνταλλαχτικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς ἐπαρχίες καὶ στὸ ἐξωτερικὸ, ὅτι τότε ἀναπτύσσεται καὶ ἡ χειροτεχνία. Προφανῶς ὑποχρεώνεται νὰ βάλῃ ἀργὰ τὶς ἀντικειμενικὲς συνθήκες, ποὺ εὐνοοῦν

την ανάπτυξη του αστισμού, για να βρεθῆ συνεπῆς μ' ὅσα πῖο πάνω εἶπε γιὰ τὸ κίνημα τοῦ 1770. Πάρα κάτω ὅμως θὰ ἀλλάξη κάπως, ὅπως θὰ δοῦμε. Πάντως κλείνοντας τὶς διαπιστώσεις του λέει ὅτι σὲ λίγο ἐμπόριο καὶ ναυτιλία φτάνουν σ' ἀκμῆ. Στὴ σελ. 121-122 παραθέτει ἐλάχιστα τυχαῖα καὶ πενιχρότατα στοιχεῖα γιὰ διάφορα ποσὰ παραγωγῆς, παρμένα ἀπὸ λίγα βοηθήματα. Ἀνάλογα εἶναι καὶ τὰ στοιχεῖα του σελ. 123 κέξ. γιὰ τὴ βιοτεχνία καὶ τὴν ἐμπορικὴ κίνηση. Μὲ βάση αὐτὰ τὰ στοιχεῖα προβαίνει σὲ γενικεύσεις καὶ διαπιστώσεις ἀστήρικτες. Στὸ τέλος βγάζει συμπεράσματα ὑπερβολικά, π.χ. σ. 137: «Οἱ Ζαγοριανοὶ κεφαλαιοῦχοι στὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα εἶχανε καπλατίσει (... δηλ. εἶχανε οἰκονομικῶς κυριέψει) τὴν Αἴγυπτο, Ὀλλανδία, Βλαχία, Νότιο Ρωσία». Ἔτσι λοιπὸν δημιουργήθηκε ἡ ἀστικὴ τάξη, ποὺ ἀναπτύχθηκε κυρίως στὰ τέλη τοῦ 18. αἰ. Τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ ναυτιλία ἀναπτύχθηκαν σὲ τέτοιο βαθμὸ, ποὺ ἔκαμαν τὴν ἀστικὴ τάξη νὰ ἔχη πεποίθησι στὶς δυνάμεις τῆς καὶ μετέβαλαν τὸν ἐθνικισμό τῆς ἀπὸ ἀμυντικὸ σ' ἐπιθετικὸ. Ἡ ἀστικὴ τάξη φέρνει νέες ἰδέες· αὐτὲς «εἶναι τὰ πνευματικὰ ὄπλα τῆς νέας τάξης ποὺ ζητᾶει νὰ κερδίσει μὲ τὸ ζετόπισμα τῆς παλιᾶς τάξης τὴν ἐξουσία». Ὁ φεουδαρχισμὸς ἔχει στενοὺς ὀρίζοντες, ὁ ἀστισμὸς ἔχει εὐρεῖς καὶ εἶναι ἐπαναστατικὸς. «Νὰ γιατί ὁ κοτζάμπασης στὴν τουρκοκρατούμενην Ἑλλάδα δὲν ἔβλεπε εὐκόλο καὶ δυνατὸ τὸ ξεσκλάβωμα κι' οὔτε μόνος του τὸ ἀποφάσιζε. Ἔμενε εὐχαριστημένος ἀπὸ τὴ ζωὴ του. Κι' ἂν θέλησε νὰ γκρεμίσει τὸν ξένο ζυγὸ, τὸ θέλησε γιατί πίστεψε πὼς ξένες δυνάμεις θὰ τὸν βοηθούσανε καὶ θὰ τὸν συνδράμανε. Οἱ ἀστοὶ ἀντίθετα εἶχανε «ἐθνικὸ» αἶσθημα. Στὸ μυαλό τους σχεδιάζανε μιὰ μεγάλη καὶ ἐλεύθερη Ἑλλάδα. Οἱ ἔμποροι καὶ οἱ καρaboκῆρηδες δὲ σκεφτόντουσαν ὅπως οἱ κοτζαμπάσηδες. Βλέπανε μακρύτερα καὶ εἶχανε αὐτοσυνείδηση τάξης καὶ αὐτοπεποίθησι στὶς δυνάμεις τους. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ γιατί ἀλλοιωτικά οἱ ἀστοὶ βλέπανε τὸ κίνημα τοῦ εἰκοσιένα καὶ ἀλλοιωτικά οἱ κοτζαμπάσηδες. Ἦτανε δυὸ τάξεις χωρισμένες μ' ἀντίθετη ἰδεολογία, τάξεις ἀλληλομισούμενες.» Αὐτὸ φάνηκε καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση (σελ. 138-141). Ὑστερ' ἀπ' αὐτὸ περνᾶει σὲ ἰδιαίτερο μέρος γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀναγέννησι (σελ. 141-147), ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 17. αἰ. καὶ κυρίως τὸ 18. «Οἱ νέες κοινωνικοοικονομικὲς συνθήκες ποὺ δημιουργηθήκανε στὴν Ἑλλάδα εἶχανε ἀντίτυπο στὸ ἀνοιγμα σχολείων καὶ τὴ διάδοσι τῶν γραμμάτων.» Ἡ ἐμφάνισι τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας ἐδῶ μετατέθηκε λίγο πρὶν, γιὰ νὰ προηγηθοῦν ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἀναγέννησι. Τὰ στοιχεῖα εἶναι πενιχρότατα καὶ οἱ ἰσχυρι-

σμοὶ πολλοί. Ἡ συμβολὴ προκρίτων καὶ ἐκκλησιαστικῶν στὴν ἴδρυσι σχολείων καὶ στὴν παιδεία δὲν ἀναφέρεται καθόλου, καὶ ἡ δράσι τους παρουσιάζεται μόνον σὰν ἐχθρικὴ πρὸς τὸ διαφωτισμὸ. Ὑστερα καταπιάνεται μὲ τὴν «ἀπόπειρα γιὰ θρησκευτικὲς μεταρρυθμίσεις» (σελ. 144-148). Κ' ἐδῶ φορέας τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ πνεύματος εἶναι ἡ ἀστικὴ τάξη. Αὐτῆς τὸ πνεῦμα ἐκφράζουν ὁ Λούκαρις καὶ ὁ Μάξιμος Καλλιπολίτης, ποὺ μετέφρασε τὴν Κ. Διαθήκη τὸ 1630. Γιὰ νὰ χωρέσουν ὅμως οἱ μεταρρυθμίσεις αὐτὲς στὸ σχῆμα καὶ νὰ παρουσιαστοῦν σὰν ἔργο τῆς ἀστικῆς τάξης, μετατίθεται ἀκόμη πῖο πίσω ἡ ἐμφάνισι τοῦ ἀτισμοῦ καὶ τὸ σπάσιμο τοῦ φεουδαρχισμοῦ, πράγμα, ποὺ καὶ ρητὰ διατυπώνεται: «... οἱ μεταρρυθμιστικὲς ἀπόπειρες ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ 1600, ἀπὸ τὸ σπάσιμο τῆς φεουδαρχικῆς οἰκονομίας» (σελ. 146, πρβλ. καὶ ὅλο τὸ μέρος 144 κέξ.). Οἱ μεγάλοι μεταρρυθμιστὲς ἦρθαν ἀργότερα, Κοραῆς, Βάμβας, Φαρμακίδης. Ὁ ἀντικληρικὸς ἀγῶνας δὲν πῆρε ὀξύτητα, γιατί ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος δὲν ἦταν τόσο δυνατός, ὅπως ὁ δυτικὸς, καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀστικὴ τάξη στρεφόταν κυρίως ἐναντίον τοῦ ξένου ζυγοῦ καὶ χρειαζότανε τὸν κλῆρο σύμμαχό τῆς. Στὸ μέρος «Λογιωτατισμὸς καὶ δημοτικισμὸς» (σελ. 148-160) τοποθετεῖ τὴ διαμάχη γιὰ τὴ γλῶσσα ἱστορικὰ καὶ κοινωνικά: Φαναριῶτες καὶ κλῆρος, γιὰ νὰ κρατοῦν τὸ λαὸ στὴν ἀμάθεια, ἐπιμένουν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν ἀρχαῖκή γλῶσσα, οἱ ἀστοὶ μὲ τὸ νέο πνεῦμα ἀγωνίζονται γιὰ τὴ λαϊκὴ γλῶσσα, ποὺ θέλουν νὰ τὴ χρησιμοποιήσουν, γιὰ νὰ μορφώσουν τὸ λαὸ. Ἀλλὰ τὸ γρήγορο ἀνέβασμά τους τοὺς ἔκαμε συμβιβαστικοὺς καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ ἀποκτήσουν γρήγορα γλωσσικὸ ὄργανο κατάλληλο νὰ δουλέψουν τὶς νέες ἰδέες τοὺς ὑποχρέωσε νὰ δεχτοῦν μιὰ μέση λύσι (Κοραῆς). Ὑστερα ἐξετάζει τὴν «Ἐπίδρασι τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης» (σελ. 160-170) πάνω στὰ ἀστικά καὶ λαϊκὰ στρώματα, τὴ δράσι τῆς γαλλικῆς προπαγάνδας, τὴν ἀπήχησι στὸ λαὸ. Κυρίως ὅμως ἐκτείνεται στὴν ἀντίδρασι τοῦ κλήρου ἐναντίον τῶν γαλλικῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν. Τὸ μέρος «Διαμόρφωσι νέου ἰδιωτικοῦ δικαίου» (σελ. 170-172) κλείνει τὸ Δ' κεφάλαιο. Στὸ μέρος αὐτὸ παρουσιάζει τὴν ἀνάπτυξι νέων ἐθίμων καὶ τὴ μίμησι καὶ εἰσαγωγή προοδευτικῶν θεσμῶν δικαίου κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18. καὶ τοῦ 19. αἰ. Τὰ ἐπόμενα κεφάλαια Ε' - Η' ἀναφέρονται στὴν Ἐπανάσταση, τὸ Θ' στὴν ἴδρυσι τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου. Σ' αὐτὰ παρουσιάζεται καὶ πάλι ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν προκρίτων καὶ τῶν ἀστῶν κατὰ τὴν Ἐπανάσταση καὶ ἐξηγοῦνται πολλὰ φαινόμενα τῆς πολιτικῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ κ' ἐδῶ εἶναι πολυάριθμα τὰ λάθη, πολλὰ μάλιστα χοντρά, ἀφθονες οἱ γενικεύσεις, συχνοὶ οἱ ἀστήρικτοι ἰσχυρισμοί.

Ὁ Κορδάτος κατά βάση είναι ένας βιαστικός και τολμηρός έρασιτέχνης, και τὰ γνωρίσματα τῶν ιδιοτήτων του αὐτῶν είναι τόσο ἐκδηλα καὶ σ' ἄλλα του ἔργα καὶ σ' αὐτὸ πού ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει. Ἄλλ' ὅποιος θὰ διατύπωνε μόνον αὐτὴ τὴν κρίση, ἀσφαλῶς δὲ θὰ ἔλεγε ὅλη τὴν ἀλήθεια. Γιατὶ ἡ βία, ἡ τόλμη, ὁ έρασιτεχνισμὸς θίγουν μόνον τὴν τεχνικὴ, ὄχι τὴν οὐσία, τὴν ἐκτέλεση, ὄχι τὴν ἀντίληψη. Καὶ ὁ Κορδάτος ἀσφαλῶς καταλαβαίνει, ζῆ τὴν «ἱστορία», ἀντιλαμβάνεται τὸ ἱστορικὸ γεγονός, παρακολουθεῖ τὴν ἱστορικὴ διαμάχη. Τὸ ἔργο του, τὸ πιὸ αὐθαίρετο ἴσως μέσα σ' ὅλα ὅσα ἀναφέραμε στὴν ἐκθεσή του, καὶ ἀρκετὰ στατικὸ στὴν παρουσίασή του, εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ «ἱστορικά» καὶ ἀσφαλῶς τὸ «ἱστορικότερο» ἀπ' ὅλες τὶς γενι-

κὲς ἱστορίες τῆς τουρκοκρατίας. Ἐνα ἄλλο προσόν του εἶναι ὅτι κοίταξε κοινωνιολογικά τὸ ἀντικείμενό του: Δὲν περιορίστηκε μόνον στὴ δράση τῶν ἀρχηγῶν, ἀλλ' ἀπλώσε τὴ ματιά του σ' ὅλο τὸ ἔθνος, ἀδιάφορο ἂν τὰ περισσότερα μέρη του τοῦ ξέφυγαν ἀπὸ τὸ τρύπιο δίχτυ πού κρατοῦσε, — ἀλλὰ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι ὑπεύθυνος· προσπάθησε νὰ παρακολουθήσει πολλές ἀπὸ τὶς πλευρὲς τῆς ἱστορικῆς ζωῆς του· πρόσεξε καὶ παρακολούθησε, ὅσο μπορούσε, ἔστω καὶ ὄχι μὲ τὴν ἐπιτυχία πού θὰ εἶχε ἐπιστημονικὰ καταρτισμένος μελετητής, τὶς διαφορὲς τῶν κατευθύνσεων τῶν κοινωνικῶν ομάδων καὶ τὰ ἀλληλοσυγκρουόμενα ρεύματα. Τέλος πρέπει νὰ σημειωθοῦν στὸ ἐνεργητικὸ του ὄχι λίγες πετυχημένες κρίσεις κ' ἐρμηνείες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δὴλώσα ποιά ἦταν τὰ κριτήρια, πού καθόριζαν τὴν ἀναλογία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀναφέρονταν, κρίνονταν σύντομα ἢ ἀναλύονταν ἐκτενέστερα οἱ διάφοροι τύποι δημοσιευμάτων (βλ. π. π. σελ. 26 σημ. 1): Γράφοντας αὐτὴ τὴ διασκευή, ἔριξα τὸ κύριο βάρος στὶς γενικὲς ἱστορίες μὲ θέμα τουλάχιστον μιὰ μεγάλη ἐποχὴ τῆς ἱστορίας τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ (τουρκοκρατία ἢ μετεπαναστατικὴ) καὶ αὐτὲς τὶς παρουσίασα ἀναλυτικότερα. Στὶς μονογραφίες, εἰδικότερες πραγματείες, ἐκδόσεις κειμένων κλπ., ὄρισα πολὺ μικρότερο χῶρο, γιατί δὲ μπορούσα νὰ παρουσιάσω σὲ κοινὸ ὄχι εἰδικὸ τὴ θέση καὶ τὴ διαπραγμάτευση εἰδικότερων προβλημάτων καὶ γιατί κοντὰ σ' αὐτὸ θὰ χρειαζόταν νὰ δώσω στὴν ἐκθεσὴ τούτῃ ἀνυπόφορη γιὰ περιοδικὸ σὰν τὴ «Νέα Ἐστία» ἔκταση. Γιὰ τοῦτο ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἐρευνητὲς ἀνέφερα μόνον ἐκείνους πού παρουσίασαν τουλάχιστο μιὰ σοβαρὴ αὐτοτελεῖα πραγματεία· καὶ ἀπὸ τὶς αὐτοτελεῖς ἐργασίες μ' ἀντικείμενο τὴν ἱστορία ἐπαρχιῶν παρέλειψα ὄχι λίγες.

Φυσικὸ εἶναι, πολλοὶ ἀναγνώστες, ἀφοῦ παρακολούθησαν ἐπὶ ἔντεκα τώρα συνέχειες νὰ παρελαύνουν τόσα ὀνόματα καὶ τόσοι τίτλοι βιβλίων, ἀκούοντας τώρα καὶ πῶς δὲν παρουσιάστηκε παρὰ ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς ἐργασίας, νὰ σχηματίσουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητη σὲ ποσὸ, ἴσως καὶ σὲ ποιό. Ἄλλ' ὅμως μιὰ τέτοια ἐντύπωση θὰ ἦταν τελείως λανθασμένη. Γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε καλύτερα τὴν ἀξία καὶ τὴ σημασία αὐτῶν πού ἔγιναν ὡς τώρα, πρέπει νὰ τὰ προβάλλουμε πάνω σ' ἐκεῖνα πού δὲν ἔγιναν.

Ἡ ἱστοριογραφία, γιὰ νὰ συντελέσει τὴν ἐργασία τῆς καὶ νὰ φτάσει σὲ ἀποτέλεσμα, πρέπει ἀπαραίτητα νὰ περάσει ἀπὸ τρεῖς

κύκλους ἐρευνας καὶ μελέτης. Ὁ πρῶτος κύκλος εἶναι ἡ εὑρεση, δημοσίευση καὶ ἐπεξεργασία τῶν πηγῶν. Ὁ δεύτερος κύκλος εἶναι ἡ διερεύνηση διαφόρων θεμάτων, ἀπὸ τὰ πιὸ ἀπλά καὶ μικρὰ ὡς τὰ πιὸ μεγάλα καὶ σύνθετα· ὁ κύκλος αὐτὸς προϋποθέτει, φυσικά, πάντα τὸν προηγούμενο, γιατί ἀπ' αὐτὸν ἀντλεῖ τὸ πρῶτο ἀκατέργαστο ὕλικό, πού τὸ κρίνει καὶ τὸ ταξινομεῖ καὶ τὸ ἐκμεταλλεύεται γιὰ νὰ συναγάγη ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια. Στὸν τρίτο κύκλο ἀνήκει ἡ τελικὴ σύνθεση ὅλων τῶν μερικότερων γνώσεων, ἢ ὀλοκληρωμένη ἀπόδοση ἐνὸς ἱστορικοῦ σύνολου.

Α'. *Πηγές.* — Προκειμένου γιὰ τὶς νεοελληνικὲς ἱστορικὲς σπουδές, σ' αὐτὸ τὸν κύκλο εἴμαστε φοβερὰ καθυστερημένοι. Ἐπάρκεια ἑλληνικῶν βιβλίων δημοσιευμένων πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση μόλις τώρα ἀποκτοῦμε χάρις στὴ Γεννάδειο καὶ σὲ μερικὲς ἰδιωτικὲς βιβλιοθήκες. Ὡς πρὶν ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια, δὲν ξέραμε παρὰ ἐλάχιστα ξένα ἀφηγηματικὰ βιβλία γιὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ, καὶ πάλι μὲ τὴ Γεννάδειο, πού συγκεντρώνει χιλιάδες ἀπ' αὐτά, ἀποκτήσαμε ἐπάρκεια, ὄχι ἀκόμη πληρότητα. Ἡ πρώτη ἐργασία πού χρησιμοποίησε σ' εὐρύτατη κλίμακα τὶς πηγές αὐτές κ' ἔδειξε τὴν ἐξαιρετικὴ σημασία τους εἶναι ἡ δική μου «Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν» 1939, πρβλ. καὶ τῆς *Ε. Βουραζέλη*, «Ὁ βίος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῆς βάσει τῶν ξένων περιηγητῶν» 1939. Στ' ἀρχεῖα μας, δημόσια καὶ ἰδιωτικά, συγκεντρώθηκαν πολλές χιλιάδες ἐγγράφων τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ ἐλάχιστο τμήμα ἀπ' αὐτὰ ἔχει ἐκδοθῆ. Καὶ προκειμένου γιὰ τέτοιες πηγές, ἡ μερικὴ δημοσίευση εἶναι σχεδὸν ἄχρηστη. Σὲ ξένες βιβλιοθήκες περιμένουν χειρόγραφα Ἑλλήνων λογίων. Σπουδαίῳ,

τατες κατηγορίες πηγών μένουν δλοκληρωτικά άγνωστες: Για τὰ τουρκικά άρχεία πού περιήλθαν στα χέρια μας, τίποτε ως τώρα δέν έγινε· μόλις τώρα άρχισαν νά μεταφράζονται. Οί έκθέσεις τών ξένων διπλωματικών, πρεσβευτών, προξένων κλπ., πού έπί αιώνες υποβάλλονταν τακτικά, αλλά και έκτακτα για διάφορα ξαφνικά ζητήματα, είναι θαμμένες στα άρχεία τών Υπουργείων τών Έξωτερικών τών ξένων δυνάμεων· κοντά σ' αυτά, ως προστεθούν και άλλες έκθέσεις Ιεραποστόλων, προπαγανδιστών, κατασκόπων, έμπορικών πρακτόρων. Από τις δεκάδες χιλιάδων τών έγγραφών της Έπανάστασης, έλάχιστο μέρος έκδόθηκε, από τὰ κρατικά άρχεία τίποτε σχεδόν. Έκατοντάδες άφηγηματικών πηγών μάς ήταν άγνωστες ως την έποχή πού ιδρύθηκε η Γεννάδειος, και άκόμη ως τώρα δέ χρησιμοποιήθηκαν. Άλλά ο χειρότερος από την άποψη αυτή τομέας είναι άσφαλώς η Ιστορία του Έλληνικού Κράτους. Τά έπίσημα άρχεία (Γενικά Άρχεία, Υπουργείο Έξωτερικών, Ξένα Άρχεία) είναι τελείως άχρησιμοποίητα. Χιλιάδες τόμοι άφηγηματικών πηγών στη Γεννάδειο μένουν άζήτητοι. Δηλ. ούτε και οι προσιτές πηγές δέ μελετιούνται, γιατί η διερεύνηση θεμάτων βρίσκεται άκόμη σέ νηπιώδη κατάσταση, έτσι πού νά μὴν αισθάνεται, τις περισσότερες φορές, άσφυξία από την έλλειψη πηγών.

Β'. Έπεξεργασία θεμάτων.— Γενική παρατήρηση, πού βγαίνει από την έπισκόπηση τών νεοελληνικών ιστορικών σπουδών, είναι ότι σ' αυτές κυριαρχούν ποσοτικά οι έρασιτέχνες, ακολουθούν οι έπιστήμονες, έρευνητές άλλων ιστορικών έποχών ή θεράποντες τών ιστορικών κλάδων άλλων έπιστημών, και οι λιγότεροι άπ' όλους είναι οι ειδικευμένοι νεοελληνιστές Ιστορικοί. Οί έρασιτέχνες δέ διστάζουν νά καταπιαστούν μ' όσοδήποτε μεγάλο θέμα, μάλιστα μέ τοπικές Ιστορίες, αλλά δέν έχουν ούτε τὰ έπιστημονικά έφόδια ούτε τή γνώση τών πηγών, και τó άποτέλεσμα είναι ότι οι έργασίες τους αυτές δέν έχουν σοβαρό έπιστημονικό άποτέλεσμα. Οί Ιστορικοί πάλι, πού δουλεύουν σάν πάρεργο θέματα της νέας έλληνικής Ιστορίας, εργάζονται βέβαια μ' εύσυνειδησία και γόνιμα, αλλά, όπως είναι φυσικό, άπασχολούνται μάλλον παρακινημένοι από κάποια παροδική άφορμή, και η συμβολή τους συνίσταται κυρίως στη δημοσίευση κάποιων κειμένων ή στην εξέταση κάποιας προσωπικότητας ή κάποιου περιστατικού· ούτε τόν καιρό έχουν ούτε η έπιστημονική εύσυνειδησία τους τους έπιτρέπει νά καταπιαστούν μέ θέματα γενικότερα, πού άπαιτούν και χρόνο και ειδικές γνώσεις και κατατοπισμό στον δλο κύκλο της νέας έλληνικής Ιστορίας. Ούσιαστικά λοιπόν δέ μένει νά υπολογιστή σοβαρά παρά η έργασία τών

λίγων ειδικευμένων έπιστημόνων, καθώς και τών λίγων άλλων, πού ξεκίνησαν από έρασιτέχνες, άλλ' είχαν την Ικανότητα νά έξελιχτούν και τώρα μπορούν νά θεωρηθούν Ισότιμοί τους, και βοηθητικά η λίγη έργασία τών έπιστημόνων άλλων ειδικοτήτων.

Η προτίμηση έχει δοθη στην τουρκοκρατία. Οί μικρές μελέτες, πού συνήθως δημοσιεύονται σέ περιοδικά, έχουν κυρίως γι' άντικείμενο τὰ πρόσωπα και τή δράση κληρικών, λογίων, δασκάλων, τήν Ιστορία μονών και σχολείων, και πολύ λιγότερο έξετάζουν κάποιο πολιτικό ή στρατιωτικό έπεισόδιο, σπανιότατα θίγουν κάποιο κοινωνικό ή πνευματικό γεγονός. Οί μικρές αυτές έργασίες είναι έξαιρετικά πολυάριθμες. Μ' αυτές γεμίζουν τὰ τελευταία πενήντα χρόνια οι σελίδες τών ειδικών και τών μη ειδικών περιοδικών. Άλλά τὰ θέματα είναι τόσο άπειροελάχιστα, τόσο λεπτομερειακά, πού κανείς δέ μπορεί άπ' αυτά νά φτάση σέ γενικότερα συμπεράσματα. Μ' αυτές τις έργασίες συσσωρεύτηκε ως τώρα ένας κοινότοπος κατακερματισμένων γνώσεων, όχι πάντα άσφαλών, πού χρειάζεται μια συνολικότερη έπεξεργασία μέσα σ' εύρύτερα πλαίσια, πού νά περικλείουν τις δμοειδείς αυτές γνώσεις, και τότε μόνο θ' άρχιση νά φαίνεται τί άποκομίσαμε άπ' όλη αυτή τή δουλειά. Μόλις θελήσουμε νά άνεβούμε σέ κάπως πιό πολύπλευρο ή πιό σύνθετο ή και άπλως έκτενέστερο έργο, βλέπουμε νά λιγοστεύουν σ' ένα έλάχιστο και τὰ όνόματα τών συγγραφέων και τὰ θέματα, κι' αυτό τó φαινόμενο έπιτείνεται όσο πιό ψηλά άνεβαίνουμε. Από τὰ πρόσωπα της τουρκοκρατίας άσφαλώς ο πιό πολύ μελετημένος είναι ο Ρήγας (Λάμπρος, Άμαντος, Βέης, Μιχαλόπουλος, Κορδάτος, Δασκαλάκης) και ύστερα ο Κοραής (Θεοσιανός κ. ά.), ο Κοσμάς ο Αιτωλός (κυρίως Μιχαλόπουλος). Από τὰ τόσα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα μόνο τὰ όρλωφικά άπετέλεσαν άντικείμενα μονογραφίας, στο έργο του Κοντογιάννη. Από τους θεσμούς, η αυτοδιοίκηση μελετήθηκε κάπως από τους Άγγελόπουλο και Μοσχοβάκη, αλλά τώρα τὰ έργα αυτά έχουν πιά παλιώσει και τó θέμα άπαιτεί νέα συνολική και έξονυχιστική μελέτη. Για τήν κλεφτουριά και τόν άρματολισμό έχουμε δύο μεγάλες, αλλά στενότερες τοπικά και χρονικά έργασίες του Κανδηλάρου «Άρματολισμός της Πελοποννήσου» (όχι και πολύ έπιστημονική) και του Βλαχογιάννη «Κλέφτες του Μοριά»· κ' έδω μάς λείπει η γενικότατη και έξαντλητική έργασία. Μερικότερες συμβολές στην έκκλησιαστική Ιστορία είναι οι έργασίες του Ζερλένη και τών Χρ. Παπαδοπούλου, Χρ. Φιλίππιδη κ. ά. (βλ. π. π. σελ. 548-549). Για τήν Έκκλησία σάν ένιαίο θρησκευτικό και πολιτικό θεσμό δέν έχουμε ούτε γενικότερη

ούτε ειδικότερη μελέτη. Τό ίδιο ισχύει και για ένα άλλο σπουδαίο θεσμό, τις συντηγνές, για τις οποίες οι γνώσεις μας είναι ακόμη σποραδικές και άσυστηματοποίητες. Από την τεράστια έκταση της παιδείας και της πνευματικής ζωής αναδύονται σα νησάκια οι παλιότερες μελέτες του Γεδεών, οι δύο εργασίες του Μιχαλόπουλου «Γιάννενα», «Μοσχόπολις», και του Μ. Στεφανίδη «Αί φυσικαί ἐπιστήμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως» 1926. Καί μᾶς μένει πάντα ἀδιάγνωστη ἡ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ, γιατί τὸ ἔργο τοῦ Εὐαγγελίδου στάθηκε μιὰ πρόχειρη συσσώρευση ὀλικοῦ. Ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξη παρὰ τὸ ἔργο τοῦ Τσοποτοῦ «Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας» καὶ τοῦ Ἀνδρεάδη «Ἡ ἑπτανησιακὴ δημοσία οἰκονομία 1794-1814» κ. ἄ. μικρότερα τοῦ ἴδιου. Τὰ φορολογικὰ εἶναι ἀμελέτητα. Ὁ Ν. Σβέρδος ἔχει ἐτοιμάσει μελέτη γιὰ τὰ νομίσματα ποὺ κυκλοφοροῦσαν κατὰ τὴν τουρκοκρατία, μὲ παρατηρήσεις στὴν ἀγοραστικὴ ἀξία τους, στὶς νοθεῖες, στὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις τους. Ἐλπίζουμε νὰ τὴ δώση γρήγορα στὴ δημοσιότητα. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ ἀείμνηστος Γ. Χαριτάκης, ποὺ τόσο γρήγορα ἔφυγε ἀπὸ ἀνάμεσα μας, σχεδίαζε νὰ γράψῃ μιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἐργασία γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς τουρκοκρατίας, καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ τοῦτο συγκέντρωσε τεράστιο ὄγκο ὀλικοῦ, ποὺ τώρα δυστυχῶς, ἀδίκῃ θὰ περιμένῃ τὸ χαλκέντερο καὶ δεξιότηχην ἐπιστήμονα νὰ τὸν ζωοποιήσῃ. Τὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς τουρκοκρατίας καὶ ἄλλοι ἀκόμη θεσμοὶ τῆς εἶναι χαώδεις. Πληθυσμιακὰ προβλήματα οὔτε κἀν ἀντιμετωπίστηκαν. Σ' ἀκόμη ψηλότερο πεδίο σύνθεσης στέκονται οἱ ἱστορίες ἐποχῶν καὶ τόπων. Ἀλλὰ τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν τοπικῶν μονογραφικῶν στέκεται ἔξω ἀπὸ τὶς ἐπιστημονικὲς ἀπαιτήσεις. Μόνο δύο εἶναι ἐπιστημονικὲς: τοῦ Δ. Πασχάλη ἢ «Τῆνος» (ἐκτείνεται καὶ στὶς προηγούμενες ἀπὸ τὴν τουρκοκρατία ἐποχὲς) καὶ ἡ δική μου «Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν», ὅπου ἐρευνῶνται καὶ ἐκθέτονται ὄλα τὰ τοπικὰ δεδομένα παραγωγῆς, φορολογίας, ἔγγειας κτήσης, διοίκησης, αὐτοδιοίκησης, πληθυσμοῦ. Μονογραφίες γιὰ θεσμοὺς καὶ ἐπαρχίες δὲ μπορούμε νὰ περιμένουμε οὔτε καὶ στὸ μέλλον, ἀν δὲν προηγηθῆ ἡ ἔκδοσις τῶν τουρκικῶν ἀρχείων καὶ τῶν ἐκθέσεων τῶν ξένων πρακτόρων· προσπάθειά μου νὰ συνεχίσω μὲ τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας καὶ ὕστερα τῆς Κρήτης σταμάτησε ἀπ' αὐτὰ τὰ ἐμπόδια.

Ἡ Ἐπανάστασις ἐλάχιστα ἔχει δουλεψτὴ ἐπιστημονικὰ. Μικρὲς ἐργασίες μ' ἐπιστημονικὲς ἀξιώσεις ἔχουμε ἐλάχιστες. Ἀπὸ τὶς ἐκτενέστερες μονογραφίες, μόλις μπορῶ νὰ ἀναφέρω δύο, τοῦ Α. Βακαλόπουλου «Πρόσφυγες καὶ προσφυγικὸν ζήτημα κατὰ

τὴν Ἐπανάστασιν» 1939 καὶ «Αἰχμάλωτοι Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν» 1941, ἀλλὰ κι' αὐτὲς ἐρευνοῦν ὄχι κεντρικά, ἀλλὰ περιφερειακὰ ζητήματα, καὶ ἔχουν τὸ σοβαρὸ μειονέκτημα ὅτι δὲν ἔχουν λάβει ὀψη τους τὸ σοβαρότατο ἀνέκδοτο ἀρχεῖακὸ ὀλικό, ποὺ, προκειμένου γιὰ τὴν Ἐπανάστασι, βαραίνει πῶς πολὺ ἀπὸ τὶς ἀφηγηματικὲς πηγές. Γιὰ τὴν πολεμικὴ καὶ πολιτικὴ ἱστορία δὲν ὑπάρχουν μονογραφίες ἐπιστημονικὲς. Καὶ ὁμῶς ἐκεῖ πρέπει πρῶτα νὰ στρέψουμε τὴν προσοχή μας. Ἐγὼ ἔχω ἐτοιμάσει μιὰ μονογραφία «Ἡ ἀπόβασις τοῦ Ἰμπραήμ», στηριγμένη κυρίως σὲ ἀρχεῖακὸ ὀλικό, καὶ μιὰ βιογραφία «Γ. Λογοθέτης Λυκοῦργος», ποὺ ἐμποδίζομαι ἀπὸ τὶς περυστάσεις νὰ τὶς ἐκδώσω· μιὰ συνολικὴ μελέτη γιὰ τὴν πολιτειακὴ καὶ διοικητικὴ ἱστορία τῆς Ἐπανάστασης, ἐπίσης ἀπὸ ἀρχεῖακὸ ὀλικό, τὴν προχωρῶ πολὺ ἀργά. Ὁ Γ. Βισβίλης δημοσίεψε «Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν» 1941, ἐργασία στηριγμένη σὲ ἀρχεῖακὸ ὀλικό. Γιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἱστορία τῆς Ἐπανάστασης εἶναι ἀκόμη πολὺ νωρίς, ἀφοῦ ὀστερεῖ τόσο πολὺ ἡ προεργασία.

Ἡ μετεπαναστατικὴ ἱστορία βρίσκεται σ' ἀκόμη χειρότερη κατάσταση. Μιὰ μόνο ἐργασία σοβαρὴ ὑπάρχει γι' αὐτὴ, τοῦ Ν. Βλάχου «Τὸ Μακεδονικὸν ὡς φάσις τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος». Σ' αὐτὴν ἄς προστεθῆ καὶ ἡ «Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» τοῦ Χρ. Παπαδοπούλου καὶ οἱ ἐργασίες τῶν Ζωγράφου καὶ Σίδερου (βλ. π. π. σελ. 594). Ἐδῶ ἀπέχουμε ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ φτάσουμε σ' ὀλοκληρωτικὴ σύνθεσι.

Γ'. Συνολικὲς ἐργασίες.—Οἱ συνολικὲς ἐργασίες μὲ ἀντικείμενο ἔκτενεῖς περιόδους τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας, τὴν τουρκοκρατία καὶ τὴ μετεπαναστατικὴ ἐποχὴ, παρουσιάστηκαν πρὶν ὑπάρξῃ ἔστω καὶ ἡ πιὸ ἰσχνὴ ἔρευνα· ἐπὶ ἑκατὸ τώρα χρόνια παρέμειναν στὰ χέρια ἐρασιτεχνῶν καὶ κινήθηκαν αὐτόνομα, σὲ γραμμὴ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐιδικότερη ἔρευνα· γιὰ τοῦτο δὲν ἀντικαθρεφτίζουσι τὴν ἔστω καὶ μικρὴ πρόοδόν τῆς, οὔτε χρησιμοποίησαν τὰ ἔστω καὶ ἀσήμαντα ἢ λανθασμένα πορίσματά τῆς. Τὰ συνολικὰ ἔργα, ἀπὸ τὸν Rouqueville ὡς τὸν Κορδάτο, εἶναι γραμμένα μὲ σχήματα καὶ γενικεύσεις, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι τὰ πιὸ ἀκατάλληλα νὰ δώσουν ἀληθινὴ συνολικὴ εἰκόνα τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας. Ἡ τουρκοκρατία ἰδιαίτερα προέκυψε ἀπὸ τὴ διάθεσι εἰσαγωγῆς στὴν Ἐπανάστασι, καὶ ὡς σήμερα δὲν κατόρθωσε ν' ἀποχτήσῃ αὐτοτέλεια. Ἡ ἔλλειψις ἐιδικῶν γνώσεων βάρυνε καὶ βαρύνει τὴν ἱστορικὴ σύνθεσι τῆς τουρκοκρατίας. Σ' ὄλα τὰ γενικὰ ἔργα γι' αὐτὴν δὲν ἔχουμε ἱστορικὴ ἔκθεσὴ τῆς, ἀλλὰ μιὰ συστηματικὴ κατάταξι τῶν διαφόρων στοιχείων καθαρὰ στατικὴ, χωρὶς ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν παράγοντα τοῦ χρόνου.

κάθε φορά σύμφωνη με το σχήμα που διαγράφει στο μυαλό του ο συγγραφέας. Σ' όσα έργα περιλαμβάνεται και η Έπανάσταση, διατηρεί την αυτοτέλειά της και πολλές φορές κατέχει θέση κυριαρχική. Οι παλιότεροι δέχονταν ότι ο έλληνοισμός θύμινε παθητικός και χωρίς ιστορία επί ένα μεγάλο διάστημα της τουρκοκρατίας (*Rabbe, Villemain, Νερούλος, Κούμας, Emerson, Zinkeisen, Finlay, Hertzberg*). Αυτοί, όπως ήταν φυσικό, αντιμετώπισαν το πρόβλημα, πώς διατηρήθηκε ο έλληνοισμός έτσι αδύνατος που ήταν, ή πώς ξαναγεννήθηκε και έγινε ικανός να διεκδικήσει και ν' αποκτήσει την ελευθερία του. Αντίθετη γνώμη είχαν οι *Zampélios, Σάβας, Παπαρηγόπουλος, Bartholdy*. Η προβληματικότητα και ο χειρισμός της εκ μέρους του καθενός απ' αυτούς προσδιόρισαν και την όλη μορφή της διαπραγμάτευσης. Άλλ' όπως και αν είναι το πράγμα, είναι φανερό ότι δεν αντιμετωπίστηκε παρά ένα πρόβλημα, κι' αυτό δευτερώτερο, και μάλιστα τέτοιο, που να είναι αδύνατο να ερμηνευτεί χωρίς να προηγηθούν άλλες γνώσεις. Δεν αντιμετωπίστηκε ακόμη καθόλου το πιο πρωταρχικό απ' όλα τα προβλήματα, ποιά είναι η ιστορία του έλληνοισμού επί τουρκοκρατίας, δηλ. ποιο όλικό περιλαμβάνει, που εκδηλώνεται (ας μη ξεχνούμε το μπέρδεμα που έγινε από πολλούς με την τουρκική ιστορία ή την παράλειψη γεγονότων που αναμφισβήτητα ανήκουν στην ελληνική ιστορία) και ύστερα ποιά είναι η μορφή της, ανεξάρτητα από το ένα ή το άλλο ειδικό πρόβλημα. Για τα προβλήματα τούτα, κυρίως για το μορφολογικό, έχω γράψει ειδική έκτενη μελέτη, που ίσως δημοσιευτεί στη «Νέα Έστια» τον επόμενο χρόνο. Η μετεπαναστατική ιστορία πάλι τράβηξε λιγότερους μελετητές, που περιορίστηκαν σε χρονολογική έκθεση εξωτερικών γεγονότων, προπάντων των κομματικών ανταγωνισμών, κυβερνητικών και διπλωματικών κρίσεων, υπουργικών μεταβολών. Ουσιαστικότερη αντιμετώπιση της ιστορικής αυτής περιόδου δεν έχουμε ακόμη. Από κάμποσο καιρό τώρα προσπαθώ να συλλάβω τη μορφή της ιστορίας της μετεπαναστατικής εποχής και να θέσω ανάλογα προβλήματα, σαν αυτά που ανέφερα πιο πάνω. Έργα, που να καταστήσουν αντικείμενο ολόκληρη τη νέα ελληνική ιστορία, δηλ. και την τουρκοκρατία και τη μετεπαναστατική εποχή, έχουμε μόνο του *Finlay*, του *Blanchet* του *Mendelsohn-Bartholdy*, του *Hertzberg* και του *Καρολίδη*. Άλλ' κι' αυτά δεν έδωσαν ενιαία ιστορία, παρά ένα άθροισμα από τρία χωριστά ιδωμένα αντικείμενα, τουρκοκρατία, Έπανάσταση, νεώτερη εποχή. Κανείς απ' αυτούς δεν αισθάνθηκε την ανάγκη να βρη την ενιαία γραμμή, που περνάει ανάμεσα απ' όλ' αυτά τα κομμάτια. Αν και ο Ζαμπέλιος

και ο Παπαρηγόπουλος μίλησαν για νεώτερο έλληνοισμό, που αρχίζει από το 12 αιώνα, αντίληψη που είναι σωστή, κανείς δεν αποπειράθηκε να γράψη μι' ενιαία ιστορία του νεώτερου έλληνοισμού, ούτε καν να αντιμετωπίση πιο συστηματικά το πρόβλημα και να δείξη την ενότητα της όλης εποχής από τη φραγκοκρατία ως σήμερα.

Τώρα λοιπόν μπορούμε να εξηγήσουμε τη διαπίστωση που όλοι κάθε μέρα κάνουμε, ότι δεν ξέρουμε τη νεώτερη ιστορία μας, και ακόμη να καταλάβουμε σ' όλη του την έκταση τί σημαίνει τούτο: Δεν ξέρουμε την ιστορία μας, από τότε που παρουσιάζομαστε σ' α νεώτερος έλληνοισμός ως σήμερα. Δεν ξέρουμε ούτε μπορούμε να εκτιμήσουμε τον ιστορικό μόχθο του λαού μας κατά τους τελευταίους ξη αιώνας. Άγνοούμε ολόκληρες πλευρές, και μάλιστα τις πιο βασικές και τις πιο ουσιαστικές από τη δράση του. Άγνοουμε ή ξέρουμε άμυδρότατα ολόκληρες εποχές, και μάλιστα τις πιο κρίσιμες. Υπάρχουν βέβαια και σημεία γύρω από τα οποία πυκνώνουν οι γνώσεις μας, αλλά τα κενά είναι ακόμη μεγάλα και δε μ' ας επιτρέπουν να αξιοποιήσουμε κ' εκείνα που ξέρουμε. Για την Έπανάσταση, για τη μετεπαναστατική εποχή, ξέρουμε τις άδρες γραμμές, αλλά μ' ας διαφεύγουν άπειρες λεπτομέρειες, ακόμη και ολόκληρες πλευρές. Όπου συνέβη να ψάξουμε κάπως καλύτερα, αλλάξαμε την αρχική ιδέα που είχαμε σχηματίσει. Η ιστορία μας πολύ απέχει από το να είναι βέβαιη. Μόλις λίγο θα κινηθούμε, άσφαλώς θα έχουμε εκπλήξεις.

Οι συνέπειες της άγνοιας αυτής είναι φοβερές. Είμαστε ένας λαός με μεγάλη ιστορία, που όμως σταματάει έδω κ' έξη αιώνας και μπαίνει στο σκοτάδι, στην άμφιβολία. Όταν μ' ας παρουσιάζεται η ανάγκη ν' ανασκοπήσουμε το χρόνο που αφήσαμε πίσω, ή ματιά μας δε μπορεί να περάση μέσα από την άκαλλιέργητη περιοχή της ιστορίας μας. Σ' α χαλίκι, που το ρίχνουμε παράλληλα προς το έδαφος, αποστρακίζεται πάνω σε μερικά ψηλότερα σημεία, κάπου άλλου σηκώνει ένα συννεφάκι σκόνη. Ποι είναι ο ιστορικός ορίζοντάς μας; Ποι είναι οι παραδόσεις μας; Ποι είναι ή πείρα μας; Την άγνοια αυτή την πληρώσαμε και την πληρώνουμε πολύ σκληρά. Το άμεσο ιστορικό παρελθόν μας υπάρχει και οι συνέπειές του ζουν μέσα στο παρόν μας, μ' α εμείς δεν τις ξέρουμε. Γι' αυτό δεν έχουμε ποτέ σωστή και έλλογη αντίληψη του παρόντος, γι' αυτό δεν έχουμε φιλοσοφημένη συνείδηση της ιστορίας που κάθε στιγμή ζούμε. Και γενικά είμαστε ένας λαός άνιστόρητος. Μαζί αυτά τα δυο συντελούν στην άνικανότητα που δείχνουμε να εκτιμήσουμε κατ' αξία τον έαυτό μας, και στην άστάθεια της κρίσης μας γι' αυτόν.

“Άλλοτε νομίζουμε πως είμαστε ανώτεροι από άλλους και τους περιφρονούμε, άλλοτε θαυμάζουμε τους ξένους παράλογα, άλλοτε ζητάμε από τόν έαυτό μας πάρα πολλά, άλλοτε δέν τόν κρίνουμε άξιο για τίποτε. Μά δέν πρέπει νά ξεχνάμε ότι, όταν μιλάμε γι' άγνοια τής Ιστορίας μας, πρέπει νά έννοοῦμε και ότι τήν άγνοοῦν και οί ξένοι. Κι' άν καμμία φορά έπιδιώξουν νά πληροφορηθοῦν κάτι για τήν Ιστορία μας, τί συμβουλευόνται;” Ως σήμερα ακόμη χρησιμοποιούνται τά παμπάλαια εκείνα βιβλία του Ripley, του Hertzberg, του Mendelsohn-Bartholdy και τών άλλων, τά γραμμένα τόσο βιαστικά και πριν από κάθε έρευνα, τά γεμάτα άόθχικρεσία και λάθη και άδικες κρίσεις.

Είμαι τόσο σύντομη αὐτή ή διαγραφή, πού φοβάμαι ότι δέν παρουσιάζω τό κακό σ' όλο τό βάθος και σ' όλη του τήν έκταση. Μά έδώ δέ μπορώ νά υπερβώ όρισμένα όρια, αὐτά πού μου τάσσει τό θέμα μου. Τό ζήτημα πού γενικά μόνον έθιξα, άξίζει νά γίνη αντικείμενο Ιδιαίτερης μελέτης και σέ πιά σύνθετη μορφή. “Ίσως μία μέρα καταπιστώ μ' αὐτό. “Άλλ' ούτε και μπορούσα ν' αφήσω τελείως άπαρατήρητες τίς παραπάνω διαπιστώσεις. “Όμολογώ, ποτέ ως τώρα δέ μόρεσα νά καταλάβω πως όλόκληρες γενεές, πού πέρασαν, και μάλιστα οί τελευταίες, δέν αίσθάνθηκαν νά τους καιη αὐτή ή κατάσταση, πως δέ ντράπηκαν γι' αὐτή!

“Άλλ' αὐτό δέ μπορεί νά εξακολουθήση. Πρέπει όλοι μας νά καταλάβουμε αὐτό τό αίσχος πού έχουμε χαραγμένο στό μέτωπό μας, «ένας λαός πού άδιαφόρησε νά μάθη τήν Ιστορία του!», και νά συνειδητοποιήσουμε καλά πως δέ μπορούμε πιά νά ζοῦμε, χωρίς νά ξέρουμε τή νεώτερη Ιστορία μας. Σά γίνη τοῦτο κοινή συνείδηση, θά προκύψη από μέσα μας έπιτακτική ή άπαίτηση νά έπιδιοθοῦμε σοβαρά στή σπουδή της. Μέσ' απ' αὐτή τήν κίνηση θά βγοῦν τά άτομα πού θά ταχθοῦν στή διακονία τής νέας έλληνικής Ιστορίας, κάτω από τήν

(Τέλος)

πίεσή της θά ίδρυθοῦν οί οργανώσεις και οί θεσμοί, πού θά τή θεραπεύσουν και θά τήν ύπηρετήσουν. Μά πάνω απ' όλα χρειάζεται ή έμψύχωση και ή καθοδήγηση, πού θά δώσουν οί γεροί ειδικευμένοι έπιστήμονες, οί τολμηροί και δημιουργικοί και με μεγάλο κύρος αὐτοί είναι σ' όλα τ' άνάλογα έγχειρήματα ή κινητήρια δύναμη. Και κοιτάξετε, πού Ισα - Ισα αὐτῶν ή άπουσία φαίνεται πίσω από όλα τά ως τώρα άσκοπα, τυχαία, ψεύτικα, άπνοα. “Από σήμερα κιόλας θέλουμε πραγματικούς ήγέτες και έμπνευστές και δασκάλους. Για τοῦτο είναι τεράστια ή σημασία πού παίρνει τώρα ή έδρα τής νέας έλληνικής Ιστορίας στά δύο Πανεπιστήμιά μας. Αὐτές οί δύο έδρες προπάντων είναι ύποχρεωμένες νά συγκινηθοῦν από τή φοβερή κατάσταση τών νεοελληνικών Ιστορικών σπουδῶν αὐτές όφείλουν περισσότερο από κάθε άλλο νά συναισθανθοῦν τή ντροπή μας αὐτές κυρίως θά βροντοφωνήσουν στούς άλλους τήν αλήθεια και θά κάμουν κήρυγμα, θά συλλάβουν τά προβλήματα, θά βροῦν τά μέσα, θά σχεδιάσουν, θά οργανώσουν. Αὐτές είναι ύποχρεωμένες νά καταρτίσουν τοῦς μελλοντικούς νεοελληνιστές Ιστορικούς και νά τοῦς καταρτίσουν σωστά και άρτια, μά όχι τόσο μόνο: νά τοῦς καθοδηγήσουν άμέσως πρὸς τά καιρία, νά τοῦς δώσουν τήν Ικανότητα νά βλέπουν τό οὔσιαστικό, και ακόμη νά τοῦς μεταδώσουν παλμό κ' ένθουσιασμό και πεποίθηση και νά τοῦς σπρώξουν πρὸς μεγάλα και τολμηρά και γόνιμα έργα. Αὐτές τέλος περισσότερο απ' όλους είναι ύποχρεωμένες νά πάνε άκούραστα μπροστά, νά έπιχειρήσουν τά πιά τολμηρά και ν' άνοίξουν νέους δρόμους, νά ύψώσουν τό επίπεδο τής μελέτης πάνω από τό πνιγρό άγκάλιασμα τοῦ έρασιτεχνισμοῦ, ν' αφήσουν πίσω τό πλήθος με τή λαχανιαστή πνοή και νά προβάλουν με τήν άξίωση αὐτές πιά νά δίνουν ρυθμό και σφραγίδα. Βέβαια, οί ύποχρεώσεις τών δύο αὐτῶν έδρῶν είναι βαρύτερες, μά και συνάμα σ' αὐτές έγκείται όλο τό μεγαλειό τους.

ΜΙΧΑΗΛ Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ